

Jahja DRANÇOLLI

TRANSFORMIMET DHE ZHVILLIMET URBANE NË AREALIN HISTORIK TË KOSOVËS SË SOTME GJATË ANTIKITETIT DHE MESJETËS

Abstrakt:

Kumtesa trajton transformimet dhe zhvillimet urbane në territorin e Kosovës së sotme nga antikiteti deri në fund të Mesjetës, duke u mbështetur në burime historike, arkeologjike dhe gjuhësore. Në fokus janë proceset e vazhdimësisë dhe ndryshimit në strukturat urbane të Dardanisë, roli i popullsisë autoktone iliro-arbërore dhe ndërveprimet me faktorë të jashtëm politikë, si Perandoria Romake, Bizantine, shteti mesjetar serb dhe Perandoria Osmane. Studimi evidenton se qendrat urbane të kësaj treve, si Ulpiana, Shkupi, Prizreni dhe Novobërda, përbënin nyje të rëndësishme ekonomike, kulturore dhe administrative, duke ruajtur një vazhdimësi të dukshme nga antikiteti i vonë në mesjetën arbërore. Nëpërmjet analizës kritike të burimeve dhe kundërshtimit të tezave të politizuara historiografike, kumtesa argumenton për praninë dhe rolin e qëndrueshëm të elementit autokton në zhvillimet urbane dhe kulturore të Kosovës. Një vëmendje e veçantë i kushtohet transformimeve terminologjike dhe konceptuale (Dardania, Arbëria, Kosova, Epiri), si dhe instrumentalizimit të nocioneve historike si “Metohija” në diskursin modern. Në përfundim, theksohet se zhvillimi urban i kësaj treve ishte rezultat i ndërthurjes së traditës vendase me ndikimet e jashtme, duke ruajtur një identitet të qëndrueshëm historik dhe kulturor në kuadër të qytetërimit europian.

Fjalët kyç: *Dardania, Bizanti, Arbëria, Rasha, Kosova, transformimet, zhvillimet urbane, Antikiteti, Mesjeta.*

Struktura metodologjike: Kjo kumtesë mbështetet në një qasje ndërdisiplinore, duke integruar metoda dhe perspektiva nga historia, arkeologjia, gjuhësia historike dhe historiografia kritike.

Qasja teorike: Studimi mbështetet në parimet e historisë së qytetërimeve dhe të historisë urbane, duke u fokusuar në konceptin e vazhdimësisë kulturore dhe etnike. Njëkohësisht, përdoret edhe qasja e historiografisë kritike për të analizuar dhe dekonstruktuar interpretimet e politizuara të së kaluarës.

Metodat e përdorura: Metoda historiko-kritike për analizën e burimeve të shkruara (autorë antikë, bizantinë, dokumente mesjetare dhe osmane); Metoda krahasuese për vlerësimin e zhvillimeve urbane në raport me rajonet e tjera të Ballkanit; Analiza onomastike dhe linguistike për të shqyrtuar vazhdimësinë etno-kulturore; Qasje arkeologjike për interpretimin e dëshmive materiale (vendbanime, fortifikime, objekte kulturore); Qasje kontekstuale për vendosjen e zhvillimeve urbane në rrethanat më të gjera politike dhe shoqërore.

Burimet: Kumtesa mbështetet në burime të larmishme, duke përfshirë:

- burime antike (Herodoti, Apijani, Straboni, Gaius Plinius Secundus Maior, Ptolemeu, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Corpus Inscriptionum Latinarum-CIL);
- burime bizantine (Procopius, Marcellinus Comes, Theophanes the Confessor, Constantine VII Porphyrogenitus, John Skylitzes, Joannes Kinnamos, Anna Komnene/Komnena, Ioannes Kantakouzenos);
- dokumente mesjetare (kronika, krisobula, dokumente raguzane, kotorrane, venedikase);
- dëshmi arkeologjike dhe materiale;
- të dhëna gjuhësore dhe onomastike.

Korniza konceptuale: Studimi mbështetet në konceptet e vazhdimësisë iliro-arbërore, transformimit urban dhe ndërveprimit kulturor, duke analizuar ndryshimet në strukturat urbane si rezultat i proceseve historike afatgjata.

Hyrje

Treva e Kosovës së sotme ruan dëshmi të rëndësishme të trashëgimisë kulturore-historike që nga periudha e neolitit (6000–2600

p. e. s.). Vendbanimet e hershme, si Tjerrtorja (Prishtinë), Gladnica (Graçanicë), Rakoshi (Istog), Fafosi e Lushta (Mitrovicë), Reshtani e Hisari (Suharekë), Runiku (Skënderaj) etj., dëshmojnë për një vazhdimësi të hershme të jetës njerëzore në këtë hapësirë.

Që nga periudha e bronzit, kjo trevë ishte e banuar nga ilirët dardanë, një ndër fiset më të rëndësishme të botës ilire. Dardania përfshinte një territor më të gjerë se Kosova e sotme dhe përbënte një hapësirë të rëndësishme në zhvillimet e qytetërimit europian. Burimet antike dhe hartografia e kohës dëshmojnë për shtrirjen dhe rëndësinë e saj.

Dardania në antikitet: shtrirja, identiteti dhe zhvillimi urban

Qysh në periudhën e bronzit, treva e Kosovës ka qenë e banuar nga ilirët dardanë; territori i shtrirjes të kësaj treve ishte shumë më i gjerë sesa territori i sotëm i Kosovës. Ilirët kanë qenë një nga popullsitë më të mëdha të Europës. Për rëndësinë e ilirëve dhe qytetërimit europian, studiuesi, A. Stipçeviq, thekson se “çdo tregim për Ballkanin fillon me ilirët”.¹ Janë bërë përpjekje nga disa qendra ballkanike, sidomos kohëve të fundit nga Akademia e Shkencave Serbe, për të ngushtuar territorin e banuar nga ilirët.² Në këtë vazhdë shtrohet zhurmshëm çështja ilire dhe etnogjeneza e shqiptarëve dhe, duke u mbështetur në politikën e çastit, kërkohet të “përmbysët” realiteti historik i ilirëve në përgjithësi dhe, në veçanti, realiteti i njërit ndër fiset më të rëndësishme ilire, ai i dardanëve. Mirëpo, Herodoti (shek. V. p. e. S.), në *Historinë* e tij të njohur na bën me dije se territori i sotëm i Kosovës ishte pjesë përbërëse e trojeve ilire.³ Polineu bën fjalë për organizimin e Shtetit Dardan nga gjysma e parë e shek. III. p. e. s.⁴ Po ashtu, hartografia e kohës antike, si p.sh. *Tabula Peutingeriana*, dhe gjeografi i shquar, Ptolomeu, ofrojnë

¹ A. Stipçeviq, “Çdo tregim për Ballkanin fillon me ilirët”, in: *Bota e Re*, (Prishtinë: 1985), 4-5.

² M. Garašanin (ed.). *Iliri i Albanci/Les Illyriens et les Albanians* (Beograd: SANU-Odelenje Istorijskih Nauka, knj. 10/ SANU - Serbian Academy of Sciences and Arts, 1988), 3-4, 9-76, 361-367.

³ *Herodoti Historiarum*, libri IX ed. Henr. Rudolph. Dietsch, editio curavit curataque emendavit H. Kallenberg, vol. I-II, editio steretypa, (Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1926), libri IV, 48.

⁴ *Polyaen, Strategematon*, IV, 12, 1, 3; VII, 42, 44.

të dhëna për shtrirjen gjeografike të Dardanisë, të cilat mund të ndiqen përmes kufijve veriorë Novi-Pazar-Nish, gjithë trevës së Kosovës dhe Maqedonisë Veriperëndimore me kryeqendër Shkupin.⁵

Dardania në periudhën romake dhe bizantine

Nga fundi i shek. III, sidomos në shek. IV të e. s., Perandoria Romake hyri në një periudhë krize të gjatë. Pas ndarjes së saj më 395, Kosova qe përfshirë në Provincën Dardania, e cila, sikurse edhe provincat e tjera jugore ilire, hyn në përbërjen e Perandorisë Romake të Lindjes, në Perandorinë Bizantine. Gjatë kësaj kohe janë vërejtur, në mjaft vendbanime të lashta, dukuri të reja që kanë të bëjnë me gjallërimin e popullsisë autoktone dhe me forcimin e karakterit etnik të saj. Në këtë kohë, edhe Dardania ishte një nga krahinat ballkanike më pak të romanizuara. Popullsia e saj vendase duket se kishte ruajtur më shumë se popujt e tjerë individualitetin dhe vetëdijen etnike. Nuk duhet përrjashtuar, pra, mundësia që dardanët, të cilët i shpëtuan romanizimit, të kenë mbijetuar migracionet sllave dhe të kenë dalë në Mesjetë me emrin alban (arbër).⁶ Të kësaj kohe janë edhe mbishkrimet e Dardanisë, që tregojnë për një formë të qëndresës së popullsisë kundër sundimit romak. Burimet e ruajtura të kësaj periudhe flasin për afro 20 qendra urbane të njohura në provincat jugore të Ilirisë. Në mesin e tyre përmenden edhe qendrat e Dardanisë, si Shkupi e Ulpiana. Shkupi,

⁵ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, (Sarajevo: ANU BiH, Djela knj.XXX, 1969), 143-161; E njëjta. *The central Balkan tribes in pre-Roman times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians* (Amsterdam: Hakkert, 1978), pp. 136, 215-216; Sl. Dušanić, "The organization of Roman mining in Noricum, Panonia, Dalmatia and Moesia Superior", in: *Istorijski Glasnik, Društvo Istoričara Sr. Srbije, 1-2*, (Beograd: 1980), 25-44; Vl. D. Mihajlović, "Dea Dardanica: Pre-Roman tribal deity or Roman imperial construct?", in: *Issues in Ethnology and Anthropology, vol. 11, Is.3*, (Belegrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2016), 679-710; И. Поповић, "Dea Dardanica из Медијане и сродни споменици из Балканских провинција царства", in: *Ниш и Византија, Симпозијум VI*, (Ниш: 2007), 31-41.

⁶ A. Buda, "Problèmes de l'histoire de l'Albanie", in: *Congrès International des Études du Sud-Est Européen, vol. 1* (Atene: 1972), 90-92; E. Çabej, "Vendbanimi i hershëm i shqiptarëve", in: *Buletin i Univesitetit të Tiranës, seria Shkencat Shoqërore, vol. 1* (Tiranë: 1962), 219-226; K. Prifti (ed.); *E vërteta mbi Kosovën dhe Shqiptarët në Jugosllavi*, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë (Tiranë 1990), 21-45.

në trajtë origjinale ilire, u ruajt gjatë gjithë shekujve të historisë sonë. Prandaj, shumë linguistë të shquar shpjegojnë, sipas trajtës Shkupi, etimologjinë e etnonimit Shkypetar dhe prej këndej emrin e vendit *Shkypeni*. Trajtë fonetike ilire-shqipe zhvilluan edhe emrat e qyteteve të tjera të Dardanisë, si p.sh. *Nishi* (Naissus), *Binça* (Arribantium), *Lipiani* (Ulpiana), *Sharri* (Scardus) etj. Nga këto të dhëna onomastike, si dhe nga fondi i më se 200 fjalëve të ruajtura nga leksiku bimor, del që Dardania ishte një nga vatrat e formimit të shqiptarëve dhe të gjuhës shqipe. Prandaj, prania shumë e lashtë e iliro-arbërve-shqiptarëve në Dardani bëri që shumë studiues t'i shpjegojnë takimet intensive të shqipës së këtyre anëve me gjuhë të tjera të moçme të Ballkanit.

Në këtë periudhë vërehen procese të rëndësishme:

- gjallërimi i popullsisë autoktone,
- rezistenca ndaj romanizimit,
- ruajtja e identitetit etnik.

Dardania konsiderohej një nga krahinat më pak të romanizuara të Ballkanit, gjë që ka ndikuar në vazhdimësinë e elementit iliro-arbëror.

Fortifikimet dhe urbanizimi në antikitetin e vonë

Burimet bizantine dëshmojnë për një rrjet të zhvilluar fortifikimesh në Dardani. Qendrat urbane në territori e sotëm të Kosovës, duke u ngjitur në Mesjetë, janë ballafaquar me ekspansione sllave, avare dhe bullgare (shek. VI-IX). Sipas veprës *De Aedificis*, të Procopii Caesariensis, vetëm në provincën e tij të lindjes, Dardani, kishte rindërtuar 61 fortifikata, dhe i kishte ndërtuar 8 fortifikata të reja. Ekzistimi i këtyre fortifikatave dëshmohet pjesërisht edhe nga autori bizantin, Marcellinus Comes në veprën e tij *Chronicon* (mbulon periudhën nga viti 378 deri në vitin 534), i cili duke bërë fjalë për tërmetin e madh të vitit 518, që kishte përfshirë provincën e Dardanisë njoftonte se në këtë vend ishin shkatërruar 24 fortifikata.⁷

⁷ Marcellinus, Comes, *Marcellini V. C. comitis illyriciani chronicon*, Lutetiae Parisorum, MDCXIX; *PROCOPIUS*, vol. VII: Buildings. transl. by the Late H. B. Dewing (London: 1971), 256-258; M. Whitby, *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare* (Clarendon Press: Oxford, 1988),

Këto fortifikime dëshmojnë për:

- rëndësinë strategjike të territorit,
- vazhdimësinë e jetës urbane,
- përpjekjet për mbrojtje ndaj invazioneve të jashtme.

Transformimet urbane në mesjetën e hershme (shek. VI–XI)

Gjatë kësaj periudhe, qendrat urbane të Dardanisë u përballën me invazionet sllave, avarë dhe bullgare. Megjithatë, shumë prej tyre mbetën aktive si qendra ekonomike dhe kulturore.

Karakteristikat kryesore të kësaj periudhe janë:

- vazhdimësia e elementeve urbane nga antikiteti,
- ruajtja e kulturës materiale dhe shpirtërore,
- dëshmi arkeologjike të kulturës së Komanit.

Kjo periudhë lidhet ngushtë me formimin e popullit shqiptar dhe të identitetit të tij kulturor.

Duke u ngjitur prej antikitetit të vonë në mesjetën e hershme, qytetet e Dardanisë mbetën edhe më tej qendra të njohura të jetës ekonomike dhe ndërlidhëse në transmetimin e kulturës materiale e shpirtërore të lashtësisë ilire në mesjetën arbërore. Pati edhe qytete ku jeta e tyre perëndoi gjatë shek. VI–XI. Elemente kulturore arbërore të mesjetës së hershme, si vegla pune, armë, enë balte e ndonjë stoli, edhe pse ende të kufizuara, ndeshim edhe në hapësirat e Kosovës. Këtu janë gjetur gjithashtu fibulat karakteristike të kulturës së Komanit. Nga kjo del se dardanët hynë në mesjetë me një zhvillim të përparuar ekonomik e shoqëror. Qytetet arbërore të mesjetës së hershme kishin të përbashkët me ato të antikitetit të vonë edhe fizionominë qytetare. Inkursionet kalimtare e shkatërruese të sllavëve nuk kanë lënë asnjë gjurmë në kulturën materiale e shpirtërore të popullsisë autoktone. Që këtej, ndonjë vendosje të një shkalle të gjerë nuk ka pasur në Kosovë. Në historinë e Kosovës, mesjeta e hershme është një nga periudhat më të rëndësishme, sepse me të është i lidhur formimi i popullit shqiptar, i gjuhës dhe i kulturës së tij. Ajo është periudha më pak e ndriçuar

nga burimet e shkruara. Prandaj, duhet domosdo të konsultohen edhe burimet arkeologjike e gjuhësore. Pastaj, në burimet tregimtare bizantine të kësaj kohe, edhe emërtimi i Dardanisë zuri të përmendet shumë rrallë.⁸

Terminologjia historike dhe transformimet konceptuale (Dardania, Arbëria, Kosova)

Gjatë mesjetës, emërtimi Dardania u përdor deri në shek. XI, ndërsa më vonë u shfaq emërtimi Kosova, sidomos pas vitit 1389.

Paralelisht, koncepti Arbëri u përdor për të përfshirë edhe pjesë të territorit të Kosovës, siç dëshmohet nga burime të ndryshme europiane dhe ballkanike.

Këto transformime terminologjike reflektojnë:

- ndryshimet politike,
- zhvillimet etnike,
- ndikimet kulturore në rajon.

Emërtimi Dardania, si koncept administrativ e gjeografik, qarkullon në dokumentet e kohës deri në shek. XI. Emërtimi Kosova, zuri fill të përdorej pas Betejës së Kosovës (1389). Emërtimin në fjalë, në dokumentet zyrtare raguzane, e ndeshim edhe në vitin 1405. Është fjala për *”boschi de Chossoua”* diku në rrethet e Vushtrrisë.⁹ Emërtimin *Kosova* e ndeshim edhe te humanisti novobërdis, Martin Segoni (shek. XV). Krahas emërtimit Kosova, Segoni përdor, sipas modës humaniste, edhe emërtimin Dardania dhe Mizia.¹⁰

Riaktualizimi i emërtimit Dardania për Kosovën është një formë shprehëse edhe për humanistët e tjerë arbër dhe të huaj, të cilët përdorin në shkrimet e tyre terma të njohur të antikitetit. Dëshmitë historike, arkeologjike e linguistike provojnë me të drejt se Kosova nuk mund të

⁸ G. Ostrogorsky (ed.). *Fontes Byzantini historiam popularum Jugoslaviae spectantes, I. Tomus, I, ASS, Seorsum edita, lib. CCXLI* (Belgrade: 1955), 54-58, 60-61, 124, 195, 196, 211; *Ilirët dhe Iliria*, 434; V. Popović, “Grčki natpis iz Caričinog Grada i pitanje ubikacije Prve Justinijane”, in: *Glas SANU, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 7* (Beograd: 1990), 78-87.

⁹ DAD, Litterae et Commissione de Levantis, 1405.

¹⁰ A. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno, Un umanista serba-dalmata dell tardo Quattrocento, Vita e opera* (Roma: 1981), 109.

konsiderohet djep i formimit të shtetit serb, siç theksohet nga ndonjë historian jo serioz, sepse ky shtet nuk lindi dhe nuk qëndroi këtu për shumicën e kohës së ekzistencës së vet, por në treva të tjera me popullsi serbe, si ajo e Rashës. Siç veprohej zakonisht në mesjetë, qendra e këtij shteti lëvizi nga një territor në tjetrin. Ai vetëm për një periudhë kohe, dhe veçanërisht në gjysmën e parë të shek. XIV, bëri epiqendër Kosovën. Kjo kohë përkon me ndërtimet apo rindërtimet e kishave dhe të manastireve nga mbretërit e Rashës në këtë trevë, si p.sh. ai i Deçanit, Shenjtorëve Mëhill e Gabriel, i Pejës, i Banjskës e Graçanicës, me qëllim që të intensifikohej më tepër kolonizimi rasiano-serb dhe të sigurohej kthimi i popullsisë arbërore në popullsi ortodokse serbe, si rrugë për asimilimin etno-kulturor të saj. Shembulli që paraqet treva e Kosovës, ku për një kohë u vendos qendra politike e kishtarë e shtetit nemanjid, dhe ku ekzistoi një ndryshim etnik midis klasës sunduese, aparatit shtetëror-ushtarak e kishtar serb dhe popullsisë autoktone arbërore, siç konstatojnë me të drejt studiuesit, A. Buda dhe S. Pollo, nuk është as i pari e as i vetmi rast në historinë e mesjetës së Europës. Mirëpo, të barazosh këtë segment mbi këtë strukturë të ardhur në një kohë të caktuar historike, me popullsinë autoktone, siç veprojnë studiuesit serbë, do të thotë ta shuash, p.sh., tokën austro-gjermane dhe të gjitha ato territore të Kroacisë e Sllovenisë, apo Ballkanin e tërë (gjatë shekujve të sundimit osman), ku vetëm klasa sunduese, monumentet sakrale, borgjezia e qyteteve, ishin përkatësisht gjermane apo osmane.

Zhvillimet kishtarë dhe identiteti fetar: Kosova në kuadër të shtetit mesjetar të Rashës

Gjatë shek. XIII–XIV, Kosova u bë përkohësisht qendër e rëndësishme e shtetit nemanjid. Në këtë periudhë u ndërtuan dhe rindërtuan një sërë objektesh sakrale, si Deçani, Graçanica, Peja dhe Banjskë.

Megjithatë, kjo periudhë karakterizohet nga:

- një diferencë midis klasës sunduese serbe dhe popullsisë autoktone arbërore,
- përpjekje për asimilim përmes politikave fetare dhe kulturore,
- rezistencë ndaj këtyre proceseve.

Në mesjetë, arbrit shfaqen si një popullsi e vjetër e krishterë me një kulturë më tepër qytetare, e cila qëndronte më afër grekëve dhe romanëve sesa sllavëve të ardhur rishtas. Për vjetërsinë e krishterimit ilir-arbëror dëshmojnë disa mbetje të terminologjisë së vjetër latine në gjuhën shqipe dhe toponime të shumta të prejardhura prej emrave të shenjtëve. Sipas dëshmive që dalin nga dokumentet mesjetare, çdo arbër mbante dy emra: i pari, ishte një emër i krishterë (rrallëherë roman ose kombëtar), kurse i dyti ishte shpesh emri i farefisit ose i fshatit (më rrallë emërtimi i një tipari vetjak).

Trojet e Kosovës ishin fillimisht nën juridiksionin e Kishës Katolike, ndërsa pas vitit 1054 u ndanë midis ndikimit katolik dhe atij ortodoks.

Politikat e shtetit serb synonin:

- konvertimin fetar të popullsisë,
- transformimin e strukturave kishtare,
- asimilimin kulturor.

Këto procese reflektohen qartë në burimet dokumentare dhe në të dhënat antroponomike. Është e njohur që gjatë mesjetës së hershme (VI-XI), trojet iliro-arbërore në arealin e Kosovës së sotme ishin nën juridiksionin kishtar të papatit, ndërkaq në aspektin administrativ-juridik, ato qenë të lidhura me Perandorinë Bizantine. Përfundimisht, me ndarjen e kishës, në vitin 1054, në Kishën Perëndimore me seli në Romë dhe në Kishën Lindore me seli në Kostandinopojë, një pjesë e trojeve shqiptare mbeti nën ndikimin e kishës katolike, domethënë të qytetërimit Perëndimor, ndërsa pjesa tjetër mbeti nën ndikimin e kishës lindore-ortodokse. Meqë shteti serb kishte përqafuar fuqimisht jo vetëm ritin bizantin, por edhe ligjet e tij të mishëruara me ortodoksinë serbomadhe, ai bëri presion të përhershëm për t'i konvertuar në ritin ortodoks serb, jo vetëm mbi besimtarët katolikë, por edhe mbi besimtarët ortodoksë të ritit bizantin. Për konvertimin e shqiptarëve bëhet fjalë edhe në nenet e *Kodit të Dushanit*. Këtë dukuri, si dhe kthimin e kishave katolike në serbo-ortodokse, e pohon edhe vetë perandori Dushan në një letër “pendimi” që mbante datën e vitit 1354 për papën Inocent VI.¹¹ Me këtë politikë, mbretëritë serbë, Dushani sidomos, synonin, në thelb, t'i zhduknin barrierat kulturore e fetare, që i veçonin

¹¹ C. Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha: 1911), 408.

dhe i dallonin shqiptarët si të tillë. Pra, kjo politikë shpinte drejt një asimilimi etno-kulturor. Pasojat e kësaj politike të dhunshme duken, me një qartësi të veçantë, në të dhënat antroponomike, që shihen më së miri nga krisobulat e mbretërve nemanjidë dhuruar manastirit të Deçanit, Banjskës, Graçanicës, Shenjëtorve Mëhill e Gabriel në Prizren.

Një politikë e këtillë u kundërshtua jo vetëm nga zyra e papatit, por edhe nga sunduesit arbër, sidomos nga princërit Balshaj, të cilët, pasi zotëruan Pejën, qendrën e kishës serbe nga mesi i shek. XIV, bënë përpjekje t'i kryesonin së pari kuvendet kishtarë në Pejë (1375, 1385), në mënyrë që pastaj të ndërmerrnin hapa vendimtarë në dëbimin e patriarkut nga selia. Një përpjekje e këtillë u bë realitet pas vitit 1380, kur kisha serbe u shpërngul prej Kosovës në Zhiçë të Rashës, prej nga, më parë, ishte transferuar këtu.¹²

Urbanizimi dhe ndërtimtaria sakrale në Mesjetë

Gjatë mesjetës, krahas objekteve ortodokse, u ndërtuan edhe një numër i konsiderueshëm kishash dhe institucionesh romake-katolike në qendra urbane si Prizreni, Novobërda, Janjeva, Prishtina dhe Trepça.

Ndërtimet sakrale tregojnë:

- bashkëjetesë kulturore dhe fetare,
- ndikime arkitekturore nga bregdeti adriatik,
- rol aktiv të mjeshtërve arbër në ndërtimtarë.

Dihet mirëfilli që serbët e përqafulan krishterimin shumë vonë, diku nga fundi i shek. IX pas Krishtit. Pasi e kemi të njohur këtë term të nismës së krishterimit serb, term që nuk është kundërshtuar deri më sot prej asnjë studiuesi serioz, si dhe shekullin XIII, term ky që simbolizon pushtetin serb mbi trevën e Kosovës, nuk është vështirë t'u vihet një kufi kronologjik ndërtimeve sakrale katolike e ortodokse të Kosovës, ku vetvetiu mund të ndahen në ato paraserbe dhe në ato serbe gjatë shek. XIII-XIV. Megjithatë, edhe ndërtimet sakrale të shek. XIII-XIV nuk mund të firmosen vetëm si ndërtime sakrale serbe, sepse, po në këtë

¹²V. J. Đurić, "Les assamblée d'Etat serbes à Peć et l'architecture religieuse", in: I. Božić, V. J. Đurić (eds), *O knezu Lazaru: Symposium de Kruševac, 1971* (Filozofski Fakultet: Beograd, 1975), 105-122; P. Bogdani, "Kosova në shtetin feudal shqiptar të Balshajve", in: *E vërteta mbi Kosovën dhe Shqiptarët në Jugosllavi*, 114, 118.

kohë, u ngritën shumë kisha, kuvende e katedrale katolike, si p.sh. në Janjevë, Novobërdë, Mitrovicë, Prizren, Prishtinë, Trepçë, Vushtrri etj., të cilat u rrënuan tërësisht gjatë shekujve të sundimit serb, osman, si dhe midis dy luftërave botërore. Gjurmë të tyre ruhen edhe sot në disa gërmadha e dokumente të ruajtura të kohës. Po ashtu, është e njohur që mbreti Milutin financoi rindërtimin e kishës katedrale kushtuar Zojës Prene në Prizren dhe manastirin Graçanica, të njohura si ndërtime paraserbe, të ngritura diku rreth shek. IV-XI, të cilat, sipas burimeve relevante, konsiderohen si ndërtime sakrale katolike. Në fillim të shek. XIII u ndërtua Kisha e Apostujve në Pejë. Në të vërtetë, kjo kishë, që sot gjendet në kuadër të kompleksit të kishave të Patrikanës së Pejës, si dy të parat, është rikonstruktim i një ndërtimi të vjetër, të cilit iu dha forma e ndonjë kishe të kohës.

Kisha e manastirit të Deçanit, që është ndërtuar gjatë sundimit të mbretërve nemanjid Stefan Deçani dhe Dushan (1327-1335),¹³ është vepra më e madhe që ruan elemente nga ndërtimtaria e ardhur nga bregdeti. Në arkitraun e portalit jugor të narteksit gjendej dhe një mbishkrim i gdhendur i arkitektit shqiptar *dom Vita Cuçi*. Po ashtu, është ruajtur edhe e dhëna se dom Vita ndërtoi me 30 gurskalitës Manastirin e Deçanit. Ajo që tërheq më tepër vëmendjen është fakti se të gjitha ofiçinat e gurskalitësve janë të njohura, si p.sh. ajo e Tivarit, e Ulqinit, e Kotorrit e Korçullës. Ndërkaq, njëri ndër gurskalitësit e përmendur që *Miho (Mikel) Tivarasi*, skulptor zulmëmadh i shekullit XIV, autor i klaustrit së Kuvendit Françeskan në Raguzë.¹⁴

Kosova në kuadër të formacioneve arbërore dhe osmane

Pas rënies së shtetit nemanjid, territori i Kosovës u përfshi në zotërimet e familjeve arbërore si Balshaj, Dukagjini dhe Kastrioti.

Me pushtimin osman (shek. XV), këto territore u organizuan në kuadër të njërive administrative si Sanxhaku i Dukagjinit dhe më vonë Vilajeti i Kosovës.

¹³ Đ. Bošković, “Travaux de consolidation, de censure et de restauration accomplis au monastère de la Patrijaršija à Peć”, extrait du *Starinar*, tome VIII-IX (Beograd: 1933-1934), 162-165.

¹⁴ J. Drançolli, “Miho (Mikel) Tivarasi, skulptor me famë i shek. XIV”, in: *Fjala*, No. 19-20 (Prishtinë: 1985), 15.

Kjo periudhë shënon:

- transformime administrative,
- vazhdimësi të jetës urbane,
- integrim në sistemin osman.

Gjatë shekujve të Mesjetës, për shkaqe të faktorit të jashtëm politik, emërtimi etno-gjeografik *Arbanon* nuk përfshinte gjithherë të gjitha trojet arbërore, pra nuk përfshinte as territorin e sotëm të Kosovës. Edhe pse gjatë gjithë mesjetës ekzistonin formacionet politike arbërore, emërtimi *Arbanon* u shfaq në dokumente të kohës aty nga mesi i shek. XI. Mirëpo, mund të thuhet se përhapja e emërimit *Arbanon* edhe pas kësaj periudhe, nuk është kushtëzuar ekskluzivisht nga shtrirja e popullsisë arbërore kompakte, por në të shumtën e rasteve, si ishte zakon gjatë mesjetës, ishte i varur edhe nga faktori politik. Nëse përcillen shfaqjet e emërtimeve *Dardani dhe Arbëri* gjatë mesjetës së hershme, është interesante të konstatohet se emërtimi Arbëri e zëvendëson emërtimin Dardani edhe në pjesën e territorit të sotëm të Kosovës.

Me formimin e shtetit të Arbrit në kapërcyellin e shek. XII, shumë troje etnike shqiptare mbetën jashtë kufijve shtetërorë. Jashtë këtyre kufijve mbetën edhe pjesa më e madhe e viseve të Dardanisë. Mirëpo, duke kaluar nëpër shekuj të mesjetës, emërtime gjeografike të kushtëzuara nga hapësira etnike kompakte, si Arbëri ose Epiri, i ndeshim bukur shpesh edhe jashtë kufijve të tyre administrativë. Të tilla njoftime ndeshim tek *Abati i Diokles* nga gjysma e dytë e shek. XII, që njofton se Rasha ose Serbia është shtrirë deri në Arbëri (kupto treva e Llapit të sotëm).¹⁵ Si pjesë të Arbërisë, Kosovën e ndeshim te kronisti francez i shek. XIV *Filip de Mezier* (Philippe de Mézières), i cili dëshmon se Beteja e Kosovës u zhvillua në pjesën e Arbërisë.¹⁶ Mendime paksa identike lexojmë në vëllimet e *Analeve të Forlit* (Itali), nga shek. XV. Edhe sipas udhëpërshkruesit francez të shek. XV, *B. de la Broquiere*,

¹⁵ F. Šišić (ed.) *Letopis Popa Dukljanina, knj. LXVII* (SKA: Beograd, 1928), 307; N. Banašević (ed.), *Letopis Popa Dukljanina* (Beograd: 1971), 217.

¹⁶ Bibliothèque nationale de France, Paris. *Philippe de Mézières: Le Songe du viel pelerin adressant au blanc faucon pelerin couronné au bec et piés dorés. Deuxième volume comprenant les derniers chapitres du livre II, à partir du chapitre XXXI, et le livre III*; M. Dinić, "Dva savremenika o Boju na Kosovu", in: *Glas SKA, CLXXXII* (Beograd:1940), 135.

pjesa dërmuese e Kosovës përfshihet në kuadër të konceptit Arbëri.¹⁷ Njoftime të këtilla ndeshim edhe në dokumentacionin austriak, italian e osman të shek. XVI-XVIII, si p.sh. njoftimet “Prishtina ndodhet në Arbëri“, “Prizreni, kryeqytet i Arbërisë”, “Peja e Shkupi përfshihen në Arbëri“. Pjetër Bogdani cilësohej „argjipeshkëv i Arbërisë“ etj.¹⁸ Gjatë luftërave austro-osmane, pjesa më e madhe e popullsisë së Kosovës dhe e Rrafshit të Dukagjinit ishte në anën e ushtrisë austriake. Së këtejmi, në muajin nëntor 1689, kur forcat austriake hynë në Prishtinë, u pritën nga 5000 kryengritës shqiptarë, ndërsa në Prizren nga 6000 kryengritës të tjerë shqiptarë. Këtu komandanti i forcave austriake gjenerali Pikolomini zhvilloi bisedime me krerët e kryengritësve, me argjipeshkvin e Shkupit, Pjetër Bogdani.

Në mënyrë ekuivalente me konceptin Kosova pjesë e Arbërisë apo e Shqipërisë, dokumentacioni i kohës dëshmon edhe për Kosovën në kuadrin e konceptit Epir. Të tilla janë njoftimet: “Hasi, jo shumë larg Prizrenit, provincë në Epir”, “Pikolomini erdhi në Prishtinë që me epirotët t’i kryente negociatat e filluara më parë“, “Peja, në Epir“ (“Ipek liegt in Epirus“), “Prizreni në Epir“, “Shkupi në Epir“ etj.¹⁹ Përveç koncepteve Kosova si pjesë e Arbërisë dhe e Epirit, Kosovën në dokumente të llojllojshme e ndeshim si një koncept më të gjerë, si p. sh., lajmet për Betejën e Parë e të Dytë të Kosovës (1389, 1448), korrespondencat e kancelarisë raguzane nga viti 1474, lajmet që arrinin prej Kosovës në Firence gjatë Luftës austro-osmane 1683-1699.²⁰

Ajo që tërheq më tepër vëmendjen rreth çështjes së shtrirjes së konceptit Arbëri në territorin e Kosovës së sotme, është fakti që, fill pas shembjes së Perandorisë Serbe me vdekjen e Dushanit (1355), u mëkëmbën formacione politike të pavarura, si Principata e Shkodrës,

¹⁷ J. Drançolli, “Beteja e Kosovës në dritën e burimeve raguzane”, in: *Gjurmime Albanologjike*, no. 21 (ser. e shk. Historike: Prishtinë, 1993), 46; Ch. Schefer (ed.), *Le voyage d’Outremer de Bertrandon de la Broquière* (Paris:1892), 214.

¹⁸ J. Drançolli, *The Albanian population of Kosova and other areas of former Yugoslavia during the 15th – 17th centuries* (Tirana: 1996), 63-69.

¹⁹ J. Drançolli, “The Albanian population of Kosova and other areas of former Yugoslavia during the XVth-XVIIth centuries”, in: *The Kosova issue-A historical and current problem: Symposium held in Tirana on April 15-16 1993* (Tirana:1996), 66.

²⁰ IDEM, 66-67; S. Gavrilović. *Izvori o Srbima u Ugarskoj od kraja XVII i početkom XVIII veka, knj. II* (Beograd: 1990), 47-51.

Principata e Durrësit, Despotati i Artës, Despotati i Beratit etj. Siç është e njohur, ky proces me rëndësi të madhe historike u ndërpre nga pushtimi osman, i cili u derdh në trojet shqiptare në vitet e fundit të shek. XIV. Gjatë tërë kësaj periudhe, territori i Kosovës, u bë, pothuajse në tërësi, pjesë përbërëse e zotërimeve arbërore të familjeve Ballshaj, Kastrioti e Dukagjini. Atëbotë, popullsia e Kosovës u bë subjekt i historisë së vet dhe një faktor me peshë në zhvillimin historik të Ballkanit Perëndimor, ku takoheshin dy etni: ajo arbërore dhe sllave jugore. Faktori politik-shtetëror shqiptar i dha rast popullsisë të Kosovës të afirmonte më tej gjuhën, kulturën dhe religjionin.

Praninë e popullatës arbërore si faktor me rëndësi në Kosovë e vërteton edhe pjesëmarrja e gjerë e tyre në betejat e mëdha që u zhvilluan kundër ushtrive osmane në vitin 1389 dhe 1448. Sipas burimeve tregimtare, Beteja e Kosovës më 1389 nuk ishte vetëm një ndeshje luftarake midis pushtuesve osmanë dhe ushtrive të shtetit serb, që atëbotë pjesërisht e sundonte dhe Kosovën, por një betejë e forcave të koalicionit të feudalëve ballkanas. Burimet tregimtare që i referohen kësaj beteje dëshmojnë se në anën e koalicionit, përveç princ Lazarit, sundimtar i Rashës, banit të Kroacisë, mbretit të Bosnjës, morën pjesë edhe princërit arbër, si Gjon Kastrioti, Theodori II Muzaka (ra në betejë), Dhimitër Jonima, Gjergj Balsha.²¹ Epilogu i betejës së Kosovës që disfata e ushtrisë krishtere dhe vdekja e dy prijësve. Murati I u vra pas betejës nga dora e Milosh Kopiliqit, kurse princ Lazari, pasi u zu rob, u ekzekutua. Ky rikonstruktiv i ngjarjes, i bërë në vija të trasha, dëshmohej vetëm nga burimet tregimtare të shekujve XV-XVII. Duke instrumentalizuar argumentet shkencore, del se gjoja në Fushë-Kosovë me 1389, luftuan kundër osmanëve vetëm serbët. Pikëpamje të këtilla u kundërshtuan edhe nga disa historianë të mëdhenj serbë si p.sh., medievisti *M. Dinić*, i cili rreth kësaj ngjarjeje konstatonte se “Në të kaluarën tonë të gjithmbarshme ndoshta nuk ka ngjarje për të cilën do të ishin të nevojshme burimet, për t’u bërë dallimi ndërmjet elementeve legjendare dhe reale”. Ndërkaq, historiani *I. Ruvarac*, përfaqësues i

²¹ Për pjesëmarrjen e Gjergji II Strazimirit në Betejën e Kosovës më 1389, cfr. P. Bogdani. *Balshajt: Lufta e principatës së Balshajve dhe sundimtarëve të tjerë shqiptarë kundër Venedikut në 20 vitet e pare të shekullit XV* (ASA; Instituti i Historisë: Tiranë, 2018), 57.

shkollës kritike serbe të shekullit XIX, duke bërë fjalë për princ Lazarin, theksonte se, “përrallat dhe përrallëzat popullore”, që u thurën shumë kohë pas Betejës së Kosovës janë vetëm “tregime të imagjinuara mirë”, ndaj ai dyshon në vërtetësinë e tyre dhe vë në dukje se “autori i sotëm i historisë nuk mund t’i përdorë ato “tregime”.²² Shembujt e mësipërm flasin bindshëm që miti për Kosovën, i cili lindi shumë kohë pas Betejës së Kosovës dhe po gjallëron edhe në ditët e sotme, nuk ka asnjë vlerë historiografike, me gjithë vlerat letrare e artistike.

Koncepti “Metohija” dhe interpretimet historiografike

Analiza e burimeve historike tregon se termi “metohija” nuk ka pasur kuptim gjeografik në mesjetë, por përdorej për të treguar prona kishtare.

Shndërrimi i këtij termi në një nocion gjeografik është:

- një zhvillim i vonshëm,
- i lidhur me diskurse politike,
- i pambështetur në burimet historike mesjetare.

Një tjetër çështje historike, që bie ndesh me realitetin historik, i cili imponohet zhurmshëm nga qarqet politike e shkencore serbe, është përdorimi i konceptit “Metohi” për pjesën jug-perëndimore të Kosovës së sotme. Në dritën e ngjarjeve të sotme na bëhet e qartë që riaktualizimi i emërimit Metohi, është në funksion të politikës. Është interesante të theksohet se ky kuptim artificial pa ndonjë mbështetje historike merr në letrat që shtypën sot me qëllime propagandistike kuptim edhe më të gjerë sesa u fiksua nga përfaqësuesit e Shkollës Garashaniane. Më konkretisht, emërtimi “Metohija”, që tash zë vend edhe në jetën zyrtare të qarqeve serbe, si një kujtim gjeografik, i destinohet një pjese të territorit të sotëm të Kosovës, përkatësisht territorit midis Pejës dhe Prizrenit, duke përfshirë këtu edhe qytetin në fjalë. Në të vërtetë, në terminologjinë e leksikut mesjetar të burimit të kishës ortodokse, termi “metohi”, “meteh” nuk përmban, sipas dokumenteve mesjetare sllave, latine dhe greke, atributin e një kuptimi gjeografik, por gjithherë del, në dokumente të kohë, si një term që ka kuptimin e një prone kishtare

²² I. Ruvarac, “O knezu Lazaru”, in: *Boj na Kosovu, starija i novija saznanja* (Književne Novine: Beograd, 1992), 154-162; J. Drançolli, “Beteja e Kosovës”, 41.

(*metohion apo terra monasterio*) apo pronë fshati, shtëpie, vreshti, pemishte etj. Po ashtu edhe në dokumentet osmane të shek. XV-XX, nuk ndeshet asnjë e dhënë për kuptimin gjeografik të termit “metohija”. Është me interes të theksohet këtu se çfarë toponimesh u gjetën në Kosovë në fund të shek. XII deri në fillim të shek. XIII, para se të vendosej administrata e Mbretërisë së Nemanjidëve, por këto të dhëna të dorës së parë, i ndeshim, veç tjerash, edhe në biografitë e Shën Savës dhe të Stefanit të Kurorëzuar, që i kushtohen babait të tyre, Stefan Nemanjës. Në biografinë e të parit hasim këtë të dhënë: “Mori nga bregdeti vendin Zeta me qytete, nga Rabani (Arbëria) të dy Pultet, nga toka greke, ndërkaq mori Patkovën (treva e Gjakovës së sotme), Kostërcën dhe Dërshkovinën (fshatra në territorin e Pejës), Podrimën, Sitnicën, Llapin dhe Lipjanin [...]”. Ndërkaq, në biografinë e të dytit hasim në këtë të dhënë: “Mori [...] territorin e Prizrenit dhe të dy Pologët në tersi [...]”.²³ Siç shihet nga dokumentet në fjalë, edhe pse në to përmenden gati të gjitha pjesët e rajonit të Pejës, të Gjakovës dhe të Prizrenit të sotëm, atëbotë fare nuk ka ekzistuar emërtimi a nocioni gjeografik “Metohija”. Toponimi në fjalë nuk përmendet as në Kartën e Hilandarit të përpiluar në vitet 1200-1202, si dhe në krisobula, hagiografi, tipikët, biografi të kohës së nemanjidve dhe më pas. Është për të vënë re se edhe në përmbledhjet më përfaqësuese të dokumenteve serbe të hartuara dhe të përmbledhura nga medievistët serbë, St. Novaković dhe Lj. Stojanović, emërtimi “metohija” ndeshet shumë shpesh, por gjithherë në kuptimin e një prone kishtare dhe asnjëherë si kuptim gjeografik, që do të kishte kuptimin e territoreve urbane të Pejës, Gjakovës dhe Prizrenit.²⁴ Gjatë tërë kohës së sundimit nemanjid (shek. XIII-XIV) dhe më pas, krahas territoreve urbane të Prizrenit, *Hvosnos* dhe *Patkovës*, të cilat u theksuan më lartë, përmendet edhe territori urban *Altin*,²⁵ i cili përfshinte arealin midis Deçanit dhe Gjakovës.

²³ S. Gashi, “Metohia”, in: *Fjalori Enciklopedik i Kosovës, vol. II* (ASHAK: Prishtinë, 2018), 1101; M. Bašić (ed.), *Stare Srpske Biografije*, I, (Beograd: 1924), 3-4, 41.

²⁴ St. Novaković (ed.), *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, SKA, Peta knjiga (Beograd: 1912), 12-14, 32, 109, 256, 307, 311, 335, 364, 387, 707, 709, 719-720, 755, 763, 770; Lj. Stojanović (ed.), *Stari Srpski Zapisi i Natpisi*, I-VI, (Beograd – S. Karlovci, 1902 – 1926), pluribus locis.

²⁵ S. Gashi, “Altini”, in: *Fjalori Enciklopedik i Kosovës, vol. I*, (ASHAK: Prishtinë, 2018), 47.

Në anën tjetër, pas zhbërjes së shtetit nemanjid (1355), filluan të zgjerohen në këtë pjesë të Kosovës zotërimet e familjeve princore Balshaj, Dukagjini e Kastrioti.²⁶ Me pushtimin e territorit të sotëm të Kosovës nga osmanët (1455) dhe me vendosjen e administratës osmane në këtë anë, territoret urbane të Pejës dhe të Gjakovës zunë të quheshin Dukagjin, domethënë hynë në kuadrin e Sanxhakut të Dukagjinit, i cili është shtrirë midis Adriatikut dhe Sanxhaqeve të Hercegovinës, Vushtrrisë, Prizrenit dhe më vonë Shkodrës.²⁷ Territoret urbane të Pejës dhe të Gjakovës ishin pjesë e kësaj njësie administrative osmane deri në vitin 1783, kur Sanxhaku i Dukagjinit pushoi së ekzistuari. Atëherë kuptimi gjeografik u ngushtua vetëm në nahijen e Pejës, e cila hyri në kuadrin e Sanxhakut të Shkodrës. Me përfshirjen e njësive të reja administrative osmane, përkatësisht vilajeteve, Peja, si qendër e kadiut, hyri në kuadër të Sanxhakut të Prizrenit. Në vitin 1874, qyteti në fjalë hyri në kuadrin e vilajetit të Kosovës.²⁸ Është me rëndësi të theksohet se fjala Dukagjin në gjuhën serbokroate ka pasur prej shek. XIX kuptim të dyfishtë. Në radhë të parë si emër personi dhe principate, pastaj si kuptim gjeografik. Këtu është me rëndësi të përmendet fakti se gjuhëtari serb *V. Karaxhiq*, në fjalorin e vetë bën dallimin ndërmjet emrit personal Dukagjin dhe territorit urban Dukagjini. Ky studiuës përdor për herë të parë në fjalorin e vet krahastimin toponimit Dukagjin, edhe kuptimin gjeografik “Metohija”, e cila, sipas tij, përfshinte Prizrenin, Pejën, Gjakovën dhe manastirin e Deçanit.²⁹ Në fillim të shek. XX, studiuësit serbë, St. Novaković dhe J. Cvijić dhe disa përkrahës të mëvonshëm të studimeve të tyre, duke mos u mbështetur fare në burimet historike, ngritën tezën për ekzistimin e emrit *Metohija*, që kishte kuptim territori

²⁶ P. Bogdani, *Balshajt*, 44-46, 52, 54.

²⁷ G. Elezović (ed.). *Turski Spomenici (1348 – 1520)*, knj. I, Sv. I (SKA: Beograd, 1940), 780-781.

²⁸ Dr. L. von Tallochy (ed.). *Illyrische-Albanische Forschungen*, 1, (Vindobonae: 1916), 80, 84, 85, 115, 121, 129, 240, 243, 286; Dr. E. Sufflay, “Albaniae Medievalis”, hartë, shtojcë, in: *Acta et diplomata Res mediae aetatis, I* (Vindobonae: 1913); *Tagut-tevarih, II*, 228-239; K. Ulqini, “Prejardhja dhe zhvillimi i toponimit Dukagjin”, in: *Konferenca e dytë e studimeve Albanologjike, II* (Tiranë: 1969), 121-127; I. Božić, “O Dukadjinima”, in: *Zbornik Filozofskog Fakulteta u Beogradu, VIII-2* (Beograd: 1964), 385-424.

²⁹ V. Karadžić. *Srpski rečnik : Sabrana dela XI/1* (Beograd: 1986), 217, 499.

midis Prizrenit e Pejës. Këtë tezë e mbështesim në faktin që termi “Metohion”, përkatësisht “Metohija” në gjuhën greke ka kuptimin e pronës së manastireve dhe në këtë aspekt, shumë fshatra të territorit në fjalë kanë qenë pronë manastiresh.³⁰ Është e ditur që kisha ortodokse zotëronte gjatë mesjetës manastire jo vetëm në këtë pjesë të territorit të sotëm të Kosovës, por edhe në mbarë Kosovën dhe në Serbi, pastaj në një pjesë të Greqisë (Hilandar), të Bosnjës, të Malit të Zi etj. Sipas kësaj logjike, studiuesit e lartpërmendur dhe përshkruesit e tyre është dashur t’i quanin të gjitha territoret urbane të mbretërisë mesjetare nemanjide, ku kishte “metohion” apo “metohija” të kishës ortodokse, me emrin e përbashkët *Metohija*. Duke marrë parasysh të gjitha burimet historike të njohura, mund të themi me plotë gojën se territori urban i Pejës, Gjakovës, dhe qendra urbane e Prizrenit të sotëm nuk ka pasur asnjëherë deri në vitin 1945, kuptimin gjeografik metohija. Përkundrazi, prej shek. XV e deri në vitin 1945 ruante konceptin gjeografik Rrafshi i Dukagjinit, apo shkurt Dukagjin.

Një faktor me rëndësi në ruajtjen e transformimeve dhe zhvillimeve urbane, në Kosovë është edhe zhvillimi i jetës shkencore dhe kulturore. Është e njohur se historia e zhvillimit të shkencës, kulturës dhe arsimit në Kosovë, ruan një traditë të largët. Ajo tregon se me paraqitjen e civilizimit më të hershëm europian, pra nga ilirët, e më vonë gjatë mesjetës, në trojet e rrudhura arbërore u zhvillua një përvojë e madhe e njohjes, që u transmetua brezi pas brez.

Jeta kulturore dhe roli i elitave intelektuale

Qendrat urbane të Kosovës u bënë pjesë e rrjeteve europiane të dijes dhe kulturës. Përmes lidhjeve me qytete si Raguzë, Venedik, Padovë dhe Paris, u zhvillua një elitë intelektuale e rëndësishme.

Figura të njohura si Marin Segoni, Pjetër Bogdani dhe të tjerë kontribuan në:

- zhvillimin e arsimit,
- përhapjen e kulturës shqipe,
- ruajtjen e identitetit kulturor.

³⁰ Jahja Drançolli, *Në kërkim të historisë mesjetare arbërore* (Zagreb:Unija Albanaca u Republiku Hrvatsku), pp.

Me ngritjen e qyteteve të njohura të Europës gjatë shekujve të antikitetit dhe mesjetës, krahas tyre u zhvilluan edhe qytetet e njohura të Kosovës, të cilat falë begative të mëdha natyrore, arritën një shkallë të lartë të zhvillimit ekonomik e kulturor. Këto qendra ishin në marrëdhënie të drejtpërdrejta me qytetet e njohura europiane, gjë që u realizua sidomos përmes raguzanëve, venedikasve dhe relatorëve të papës, të ardhur në Kosovë, në një anë, dhe në anën tjetër, arbërve të mërguar apo të shkolluar në qendra të mëdha të dijës europiane si, bie fjala, në Bolonjë, Padova, Paris, Raguzë, Romë e gjetiu. Këta shkollarë ishin bartës të ideve progresive e humaniste të kohës. Në mesin e tyre pati edhe historianë, filozofë, mjekë, letrarë, artistë dhe teologë, që bënë emër në Europë. Nga vargu i këtyre krijuesve vlen të përmendën: *Marin Segoni* nga Novobërda (shek.XV), urologu *Milo nga Prizreni* (shek. XIV), *Valerian Novobërdasi*, *Gjon Vaji* nga Novobërda, *Gjon Progoni* nga Novobërda (shek.XV), *Gjon Injaci* nga Novobërda etj.³¹

Ajo që tërheq më tepër vëmendjen është se shumica e autorëve të letërsisë së vjetër shqipe të shekujve XVI-XVII punuan në viset e Kosovës dhe u përpoqën, veç tjerash, edhe për përhapjen e arsimit shqip dhe për hapjen e shkollave shqipe. Shkrimtari i dytë që shkroi shqip pas *Buzukut*, *Pal Hasi* ishte kosovar nga Hasi. Në veprat e tij që frymëzuar *Pjetër Budi* më 1599 dhe më vonë autorë të tjerë të hershëm të Kosovës. Edhe *Pjetër Bogdani*, *Andrea Bogdani*, e *Lekë Bogdani*, që vazhduan traditën e shkrimit të shqipes së *Buzukut* e *Budit*, ishin nga treva e Rrafshit të Dukagjinit. *Pjetër Mazreku* një tjetër dijetar shqiptar, pasi i kreu studimet në Itali, rreth vitit 1665, erdhi në Janjevë, ku iu përvesh mësimi në shkollën shqipe të Janjevës.

Krijuesit dhe veprimtarët tonë, të pajisur me dije dhe kulturë europiane, tok me shkollat e kishat vendore, mbajtën frymën e qytetërimit autokton. E gjithë kjo mundësoi që prania e kulturës dhe qytetërimit europian të mos e humbisnin transformimet dhe zhvillimet urbane iliro-arbëro në trevën e Kosovës së sotme edhe pas rënies nën sundimin pesëshekullor osman.

³¹ Njohja e veprimtarisë së këtyre burrave të shquar të shkencës, artit e arsimit, është meritë e zbulimeve burimore të autorit të këtij libri nëpër arkiva italiane dhe kroate.

Roli i qyteteve në rrjetet ekonomike dhe kulturore europiane

Qytetet e Kosovës, falë pasurive natyrore dhe pozitës gjeografike, arritën një zhvillim të konsiderueshëm ekonomik dhe kulturor.

Ato ishin të lidhura me:

- tregtinë ndërkombëtare,
- rrjetet raguzane dhe venedikase,
- qendrat kryesore të qytetërimit europian.

Përfundimi

Analiza e transformimeve dhe zhvillimeve urbane në territorin e Kosovës së sotme nga antikiteti deri në fund të Mesjetës dëshmon për një vazhdimësi të qëndrueshme të jetës urbane dhe të elementit autokton iliro-arbëror. Qendrat urbane të Dardanisë, të formuara që në antikitet, jo vetëm që mbijetuan përmes periudhave të trazuara historike, por edhe u adaptuan ndaj rrethanave të reja politike, ekonomike dhe kulturore.

Pavarësisht ndikimeve të fuqishme të perandorive dhe shteteve të ndryshme, si Romakët, Bizanti dhe shteti mesjetar serb, këto qendra ruajtën një identitet të dallueshëm, duke shërbyer si bartëse të traditës kulturore dhe si ura lidhëse ndërmjet antikitetit dhe mesjetës arbërore. Zhvillimet urbane në këtë trevë nuk mund të kuptohen jashtë kontekstit të ndërveprimit midis faktorëve të brendshëm dhe atyre të jashtëm, ku popullsia vendase luajti një rol aktiv dhe jo pasiv.

Gjithashtu, analiza e terminologjisë historike dhe e koncepteve gjeografike tregon qartë se shumë prej interpretimeve moderne, të ndikuara nga faktorë politikë, nuk qëndrojnë mbi baza të qëndrueshme shkencore. Në këtë drejtim, një qasje kritike ndaj burimeve është thelbësore për rikonstruktimin objektiv të së kaluarës.

Në përfundim, mund të thuhet se zhvillimi urban në Kosovë gjatë antikitetit dhe Mesjetës përfaqëson një proces kompleks dhe dinamik, i cili reflekton vazhdimësinë e qytetërimit europian në këtë hapësirë dhe rolin aktiv të popullsisë autoktone në ruajtjen dhe zhvillimin e tij. Ky realitet përbën një bazë të rëndësishme për studimet e mëtejshme në fushën e historisë urbane dhe të identitetit kulturor në Ballkan.

